
Андрій Петраускас

к. і. н., старший науковий працівник
Інституту археології НАН України

Марина Хададова

старший викладач кафедри всесвітньої історії
Житомирського державного університету
імені Івана Франка

ДОСЛІДЖЕННЯ ГІДРОТЕХНІЧНОЇ СПОРУДИ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ НА ГОРОДИЩІ БАБИНА ГОРА В М. ОЛЕВСЬК

Стаття присвячена дослідженням гідротехнічної споруди – колодязя давньоруського часу на городищі Бабина гора в м. Олевську Житомирської обл. за результатами польових досліджень 2013-2014 років.

Ключові слова: городище, колодязь, стратиграфія, давньоруська кераміка, заповнення об'єкту.

Найбільш поширеними пам'ятками періоду Київської Русі в Україні є городища та поселення. Їх дослідження дозволили скласти уявлення про зведення фортифікаційних споруд, житлових і господарських приміщень. Цікавими об'єктами для дослідження є гідротехнічні споруди, зокрема колодязі. Початок подібним дослідженням поклав В.Хвойка, який виявив колодязь в давньоруському Білгороді, описав його та зробив креслення [6, с. 89-90]. В останні десятиліття було виявлено цілий ряд подібних об'єктів не лише на поселеннях, але й на городищах.

Характеристичі давньоруських гідротехнічних споруд присвячені праці О.М. Веремейчика та І.А. Готуна. Дослідники розглядають колодязь як певну інженерну конструкцію, яка відрізняється досконалістю. Збереження органічних решток будівельного матеріалу – дерев'яних брусів, дозволяють дослідити особливості давньої деревообробки. Крім цього, саме з колодязів походять найцікавіші знахідки [3, с. 97].

Наприклад дослідження давньоруського колодязя у с. Автуничі на Чернігівщині почались з фіксації чорної гумусної лінзи, а на глибині 2,07 м від поверхні був виявлений дерев'яний зруб, складений «в обло» розміром 1,2×1,3 м. Простір між зрубом та земляними стінами заповнювався ґрунтом [2, с. 27]. Також дослідники визначили приблизний асортимент знахідок, характерних для давньоруських колодязів. Це відерні вушка та дужки, скляні браслети та намистини, глечики та розвали глечиків, органічні рештки. Особливо масові знахідки відірваних вушок від так званих амфор київського типу, в яких, на думку О.М. Веремейчика та І.А. Готуна, в колодязь опускали молочні продукти, як в холодильник. Але в процесі витягування посудини, ручки часто відірвалися [1].

Слід зазначити, що давньоруське населення частіше користувалося відкритими природними джерелами, аніж штучно побудованими гідротехнічними спорудами. Тому їх кількість відносно досліджених давньоруських населених пунктів незначна. Нещодавно подібна пам'ятка була виявлена на городищі м. Олевська.

Городище в урочищі Бабина гора розташоване на північно-східній околиці міста Олевськ на правому березі р. Уборть. В науковий обіг воно було введено В. Б. Антоновичем та Я. В. Яроцьким ще на початку ХХ ст. В 1975 р. городище обстежив М.П. Кучера, який склав його план, на якому позначив приблизне місце розташування колодязя, та заклав кілька шурфів. Він зазначив, що товщина культурного шару на городищі складає 0,15–0,6 м та містить кераміку раннього залізного віку та періоду Київської Русі (IX–XI ст.) [5, 28].

Отримані в результаті досліджень М.П. Кучери матеріали дозволили припустити, що городище було побудоване у IX–X ст., а матеріали пізнішого часу, зокрема XII–XIII ст. на пам'ятці відсутні. Пізніше О.В. Куза включив городище в Олевську у Звід пам'яток давньоруського часу, надавши його коротку характеристику та відніс його до групи городищ площею до 0,20 кв. м [4, с. 168]. До речі, він зазначив, що на дитинці городища зустрічалась кераміка XII–XIII ст.

Більш планомірно пам'ятка стала досліджуватись в останні роки науковими працівниками Житомирської експедиції ІА НАН України. В дослідженнях приймають участь викладачі та студенти історичного факультету ЖДУ ім. І.Франка.

Розкопки 2013 р. мали на меті вивчення ділянки городища, на якій попередніми дослідниками пам'ятки, зокрема М.П. Кучерою, мав розміщуватись колодязь. Зокрема про це свідчила велика (діаметром 10 м) западина.

Розкоп площею 100 кв. м. було закладено в західній частині майданчика городища впритул до оборонного валу на місці западини підокруглої форми. Протягом липня 2013 р. на площі розкопу досліджувались лише лінії квадратів А-Д/2-5. На лінії А-Д/5 культурні нашарування досліджені майже повністю. На іншій площі – лише їх верхня частина. Нижні шари не були досліджені. Контрольні стратиграфічні бровки на вказаних лініях квадратів та нижні нашарування після закінчення розкопок було законсервовано – засипані ґрунтом.

В результаті проведених робіт було виявлено лише північний, південний та східний край об'єкта округлої форми діаметром біля 10 м. В перетині він має лінзовидну форму із стінками які плавно спускаються до центру. В центральній частині об'єкту на глибині біля 1,5 м відзначено різкий перепад у висоті та стрімке (майже вертикальне) падіння стінок до низу. Зондаж на проба ґрунту в центрі об'єкту зафіксувала, що навіть на глибині 3,5 м ще продовжується заповнення.

Стратиграфія заповнення об'єкту приблизно до глибини 1,5 м засвідчує лінзовидну форму та відносно однорідне забарвлення шарів, які складаються із однорідного сірого та чорного супіску. Нижче вказаної відмітки, особливо в центральній частині заповнення стає більш шарувате і має виразний замивний характер.

В межах дослідженої частини розкопу можна відзначити два виразних стратиграфічних горизонти. Верхній шар товщиною 0,2-0,3 м сірий гумусовий однорідний супісок, який тотожний за своїми характеристиками верхньому шару із розкопів на іншій частині городищі. Вірогідно, він утворився внаслідок розорювання поверхні протягом тривалого часу. Згадки про оранку городища наводить Я.В.Яроцький. Знахідки із верхнього шару розповсюджувались рівномірно по всій площі. Вони представлені, переважно, фрагментами ранньогончарної та давньоруської кераміки, фрагментами гончарного посуду пізнього середньовіччя та матеріалами новітнього часу.

Нижче до відмітки 1,5-1,6 м від сучасної денної поверхні залягав однорідний шар чорного гумусованого супіску. Відмінність від верхнього шару в більш темному забарвленні, певною мірою, можна пояснити його більшою насиченістю вологою. Знахідки масові та індивідуальні концентрувалися ближче до центру западини. Вони однорідно розповсюджувались по всій товщині шару і представлені матеріалами переддавньоруського, давньоруського, пізньосередньовічного та сучасного періодів, що може свідчити про їх перевідкладений характер.

Із верхніх шарів заповнення об'єкту походить велика кількість керамічних знахідок, кісток тварин, металургійних шлаків та 49 індивідуальних знахідок. Предмети датуються часом від переддавньоруського періоду і до першої половини ХХ ст. Особливий інтерес становить велика серія керамічних люльок для паління ХVII-ХVIII ст.

За періодами археологічний матеріал розподіляється наступним чином.

Кам'яна доба представлена знахідками двох кременевих скребачок, мініатюрних розмірів. Не можна виключати, що деякі фрагменти ліпних посудин із ознаками кераміки доби неоліту – ранньої бронзи можуть бути синхронними крем'яним виробам.

Перед давньоруські та давньоруські знахідки репрезентовані незначною кількістю фрагментів ранньогончарних та гончарних посудин ІХ, Х, ХІ та ХІІ ст. Один фрагмент вінця від ліпної посудини, виявлений в культурному шарі городища має аналоги серед старожитностей VIII ст.н.е. Післямонгольські старожитності старожитності репрезентовані фрагментами гончарного посуду середини ХІІІ-ХІV ст.

Найбільша за чисельністю група знахідок відноситься до ХVII-ХVIII ст. Вона представлена різноманітними гончарними посудинами: горщиками, мисками, макітрами, глеками. Виявлено також частину керамічної сковорідки на ніжках. До цього ж періоду відносяться знахідки фрагментів скляних посудин: пляшок, штофів, стопок. Виготовлені вони із прозорого гутного скла зеленого чи білого кольорів. Переважна більшість скляних знахідок патинована.

Привертає увагу також велика кількість пізньосередньовічних гончарних люльок, зафіксованих в верхніх шарах заповнення об'єкту – 11 штук. Частина збереглась майже неушкодженими, частина сильно фрагментовані. З певною вірогідністю, до пізнього середньовіччя можна віднести знахідку свинцевої кулі від гладкоствольної рушниці, яка розплющена внаслідок пострілу.

В липні 2014 р. відновились роботи на городищі. Минулорічний розкоп було розконсервовано та вибрано до рівня 4,8 м. Стратиграфія контрольних бровок показала подальше вертикальне падіння стінок воронки донизу. Приблизно на рівні 2,5 м від поверхні з'явився викид глини зеленого кольору. Нижче він ставав більш потужним. Заповнення являє собою чорний гумусований супісок.

На рівні 3–3,6 м від поверхні шахта, в яку перейшла лінза, засипана великою кількістю обгорілого каміння. Вірогідно, воно було частиною фортифікаційних споруд, які були знищені. В результаті каміння котилося з валу та засипало заглибину колодязя. Важливо зазначити, що всі знахідки у вказаному шарі (переважно фрагменти кераміки) датуються ХІІ – початком ХІІІ ст. Також з глибини 3–3,20 м походить індивідуальна знахідка – бронзова гарда від меча, орнаментована хвилястим орнаментом. Попереднє датування гарди – ХІІ – поч. ХІІІ ст. Знахідок інших періодів на цьому рівні не виявлено.

Цьогорічний розкоп був зупинений на рівні 4,8 м від поверхні. Вертикальна стратиграфія показала підквадратну форму об'єкту, навколо якого фіксується кільце зеленої глини. Ґрунт був насичений вологою, а також відкрились фрагменти масивних дерев'яних конструкцій, дещо обгорілих. Вірогідно це верхня частина зрубу колодязя.

За періодами археологічний матеріал знайдений в 2014 р. розподіляється наступним чином.

Кілька фрагментів ліпної кераміки періоду ранньої бронзи, більшість знахідок – масових та індивідуальних, відносяться до давньоруського часу, зокрема до XII – поч. XIII ст. (зважаючи на особливості профілювання фрагментів). До цього ж періоду відносяться і бронзова гарда меча та фрагмент витого бронзового браслета. Окремо слід відзначити наявність традиційних для давньоруського колодязя знахідок – ручок від амфор київського типу.

Пізній період представлений польською монетою часів правління Станіслава-Августа Понятовського, свинцевою польською печаткою XVIII ст., а також форменим гудзиком від мундира чиновника прокуратури російської імперії (XIX ст.)

Таким чином внаслідок проведених робіт отримано матеріал, який відображає різноманітні сторони матеріального життя мешканців городища, дозволяє зробити важливі висновки щодо його економіки, побуту та культури. Найбільш важливим результатом досліджень польового сезону 2014 р. можна вважати підтвердження висловлено раніше припущення М.П.Кучери, що на городищі є залишки стародавнього колодязя.

Округла в плані форма, великі розміри верхнього контуру – 10 м в діаметрі, лійкоподібна форма в перетині верхньої частини заповнення, а також стрімке падіння стінок (майже вертикальне) в центральній частині виявленого об'єкту та велика глибина – більше 5 м, дерев'яні конструкції – все це дає підстави співвідносити його із залишками гідротехнічної споруди – колодязя.

Не можна лишити без уваги і наявність кам'яного осипу, який ізолює нижні шари споруди. Можливо це дозволить визначити час, коли колодязь припинив своє існування, а також визначити подію, яка це спричинила.

Встановити точне датування даної споруди та час припинення її експлуатації можна буде лише після вивчення нижньої частини заповнення під час подальших археологічних розкопок.

Список використаних джерел і літератури

1. Веремейчик О.М., Готун І.А. Колодязі на давньоруських сільських поселеннях // Восточноевропейский археологический журнал. – № 2 (3). – 2000.
2. Готун І.А., Коваленко В.П., Моця О.П., Петраускас А.В. Давньоруське поселення Автуничі: результати останніх сезонів // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О.В. Шекуна (17-20 січня 1995 р., м. Чернігів). – Чернігів: Сіверянська думка, 1995. – С. 25-27.
3. Готун І.А. Археологічне вивчення будівель давньоруського села Середнього Подніпров'я // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – К.: Корвін-прес, 2010. – С. 94-99.
4. Куза А.В. Древнерусские городища X–XIII вв. Свод археологических памятников. – М.: Христианское издательство, 1996. – 254 с.
5. Кучера М.П. Нові дані про городища Житомирщини // Археологія. – Вип. 41. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 72-82.
6. Хвойка В.В. Древние обитатели среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам). – К., 1913. – С. 89-90.

Володимир Захар'єв

член ГО «Спілка археологів України», здобувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка м. Хмельницький

АРХЕОЛОГІЧНО ДОСЛІДЖЕНІ ДАВНЬОРУСЬКІ ЦЕРКВИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

В статті йдеться про археологічно досліджені давньоруські дерев'яні церкви XII-XIII ст., що виявлені на території Хмельницької області.

Ключові слова: дерев'яна церква, XII-XIII ст., Хмельницька область, Сокілець, ур. Батарей, Кам'янець-Подільський, церква Святої Трійці, реконструкція.

На території Хмельницької області археологічно досліджено такі літописні міста як Бакота, Ушиця, Губин, а також деякі поселення, які функціонували у XI-XIII ст. При цьому знайдено не один десяток християнських артефактів, зокрема, натільних хрестиків, енкалпціонів, свинцевих печаток з документів та листів.

Незаперечними є свідчення про існування християнських святинь у печерах поблизу Бакоти та Субича, гіпотетичними – поблизу Малісєвць та Отрокова. Однак залишається білою плямою теми система світських церков. Зрозуміло, що більшість з них були зрублені з дерева. Тому кожному знахідку залишків таких храмів слід вважати чималим набутком подільської археології.